

Viggo Sørensen:

En mand er en mand, og et ord er et ord!

Set under synsvinklen Jysk Ordbog er dette godt nok en sandhed med modifikationer. Problemerne med at afgrænse mangt et ordbogs-ord (lemma) skrev jeg om i Ord & Sag 33. Vanskeligheden ved at give fyldestgørende betydningsangivelser for personbetegnelser af typen *mand* er emnet for denne artikel.

Allerede ved redaktion af artiklen *dreng* stod det os klart – og det er siden bekræftet ved redaktion af *karl* og *knægt* – at sådanne personbetegnelser normalt har dobbelt funktion; dels betegner de (køns- og aldersbestemte) roller inden for, hvad vi nu vil kalde kernefamilien, dels arbejdsroller inden for datidens familiegårdbrug (med gårdejer, familie og tjenestefolk). Fx betegner *dreng* dels en yngre søn i familien, dels en meget ung medhjælper, der er kommet “ud at tjene” – og noget i samme retning gælder *pige*.

Dobbeltbetydningerne skyldes, at “gårdfamilien” i datidens forståelse var en genspejling af kernefamilien: i hverdagen stod tjenestefolkene over for gårdejeren og hans kone i et afhængigheds- og lydighedsforhold, i bedste fald også et tryghedsforhold, der mindede om deres egne børns forhold til dem. Men de fleste tjenestefolk var jo også børn og unge mennesker, bare fra andre familier, som (når man ikke længere kunne brødføde dem hjemme) måtte ud at tjene “hos fremmede”. Økonomien var stram i datidens børnefamilier; husk på, at en gift kvinde (i husmands- såvel som gårdmandshjem) i sidste halvdel af 1800-tallet normalt fik 6-8 børn (som sagtens kunne spænde over en alderforskel på 15-20 år); en fjerdedel døde så ganske vist undervejs (halvdelen heraf allerede i deres første leveår).¹

I deres tjeneste “ude” fik børnene i hverdagen reelt en “erstatningsfamilie” — hvorfor gårdejeren og hans kone også ofte blev omtalt som *vor far* og *vor mor*², og hvorfor det helt op i nutidigt rigssprog hedder en *madmor*. Somme tider var der næsten bedre plads til én det ny sted: *sidste Vinter hjemme i Slagbænken var nu ... ikke ene Magelighed ... saa var der alligevel bedre Plads bag Anders Forkarls brede Ryg i Søren Vestergaards Karlekammer*.³ Mangen bitte tjenestedreng eller -pige kunne tilmed være så heldig blandt de voksne tjenestefolk at finde en slags erstatnings-storebror eller (navnlig) -storesøster, som kunne trøste, når hverdagen blev for hård: *Saadan en stor Knægt, du græder da vel ikke? nejj, de kunne a da nok vide* (= det kunne jeg da sige mig selv), *du er jo snart en hel Karl!* (jf. om disse personbetegnelser se afsnit 2 hhv. 3).⁴

Jeg vil i det følgende belyse de centrale personbetegnelser inden for de to “familietyper”, men først lige tage udgangspunkt i nogle generelle betegnelser for han- og hunkønnet som sådan. Overalt, hvor der gives eksempler, er kildens tekst og ortografi normaliseret til moderne rigssprog (med ganske let dialektfarve, hvis det drejer sig om en lydskrevet kilde); dette gør læsningen lettere — uden at skade emnet, som jo er af rent leksikalsk karakter. Om mit kildemateriale, se note 5.

1. Mand og kvinde

Det mest fundamentale skel mellem mennesker, legemligt såvel som socialt, er kønnet: hankøn over for hunkøn — i hvert fald så snart vi er over spædbørnsalderen (ca. 0-2 år), og af stigende betydning gennem opvæksten op imod voksenalderen. Sådan forholdt det sig også i det ældre landbosamfund, Jysk Ordbog beskriver — ja, dengang endda i højere grad end nu, idet både arbejdsopgaver og socialt samvær var langt mere særreguleret for de to køn. Det var fx entydigt kvindearbejde at vaske og lave mad, entydigt mandsarbejde at pløje og tærsk; havde man fremmede på besøg, gik mændene efter middag ud og besøgte bedriften, mens kvinderne samledes i storstuen, hvor de besigtigede tøj og linned; mænd røg tobak og forventedes at kunne drikke brændevin, mens kvinder foretrak kaffe og søde sager. Og sådan kunne man blive ved.

Hvis man i første omgang holder sig til voksne mennesker (over konfirmationsalderen), taler vi i dag om *mænd* og *kvinder*. I det jyske landbosamfund hed det normalt *karlfolk* og *kvindfolk* – det var de helt neutrale gloser: *smække i bukserne* (i stedet for gylp), *det havde de fleste karlfolk i Velling i mine drengedage, både mænd og karle og drenge, også de helt små* (om disse betegnelser se afsnittene 4, 3 og 2)⁶; først i yngre kilder breder betegnelsen *mandfolk* sig (under indflydelse fra rigssproget). Alle de nævnte ord er oprindelig kollektiv-betegnelser (anvendt om flere individer), akkurat som det usammensatte ord *folk* jo stadig er det; i singularis (om den enkelte) brugte man ordene *karlmenneske* (el. blot *karl*) hhv. *kvindemenneske* (stadig i helt neutral betydning). Men *mandfolk*, *karlfolk* og *kvindfolk* fik tidligt også singularis-betydning (brugt om den enkelte mand el. kvinde): *et / en karlfolk, kvindfolk*. Til gengæld udvikledes i Syd- og Sønderjylland en ny pluralisform *karlfolker, kvindfolker* (om flere af slagsen), jf. kort 1.

Fællesbetegnelsen for *karlfolk* og *kvindfolk* var simpelthen *folk*. Det usammensatte ord *menneske* havde derimod (såvel i sing. som plur.) en højtidelig, dialektfremmed klang. Det samme gælder overordnet *mand* og *kvinde*, medmindre disse ord blev brugt i en mere specificeret betydning (herom i afsnit 4). Dog indgår *mand* også som sidsteled i almindelige betegnelser for arbejdsroller (som *tækkemand, handelsmand* mv., modsvarende *bagerkone, kagekone* etc.), desuden som erstatning for et forhadet *De* (*med forlov at spørge, hvor er den hér mand (= De) fra?*⁷) og endelig i mange faste vendinger (en besætning bestod af *så og så mange mand*, noget blev fordelt *så og så meget til mands* = pr. mand). Disse sidste “undtagelser” tyder i høj grad på, at *mand* har været den ældre generelle betegnelse for mandfolk som sådan, modsvarende *kone*, og at den mere specificerede betydning af begge disse ord (i afsnit 4) er relativt sent udviklet.⁸

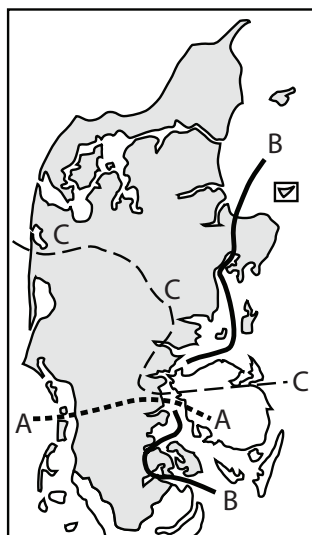
Hvad angår *kvinde*, kendes den gamle enstavelsesform *kvind* over hele Jylland, men kun som en virkelig nedsættende betegnelse (vistnok lånt fra rigssproget): *det er et ondt liv at døje / med en arrig kvind at leve* (dialektalt har dette ordsprog rimet *døww : løww*).⁹

2. Børn

Spædbørn er normalt kun blevet kaldt *en / den bitte* (eller *lille*; med en geografisk fordeling, som ses på kort 1). Var der undtagelsesvis brug for kønsangivelse, stod rigssprogets *dreng* og *pige* til rådighed; disse betegnelser blev brugt i officiel regi (dåb etc.), og de optræder i vandrestof som flg. kendte varsel: *når man i ældre tid slagtede en kalv, og der ventedes småbørn på gården, havde man den skik at kaste den afskårne doglap (= hudfold fra hals ned mod forbenene) mod en port for at se, om det blev en dreng eller pige ... er det en dreng, så stat (= bliv hængende), er det en pige, så drat (= fald til jorden).*¹⁰ Hvis man undtagelsesvis om de helt små brugte den lokale betegnelse for større børn, lød det (i bedste fald) jovialt: *Else (måtte) igen i barselseng; / det blev en tøs denne gang.*¹¹ – *dersom et pattebarn blev uroligt, lød det: “ta en dram, bitte mor (= kære kone), og læg knægten til patten, så skal den sgu nok blive rolig”.*¹² *Søn* og *datter* var både for denne aldersgruppe og senere “fine” og helt dialektfremmede betegnelser.

Fra 3-årsalderen op til konfirmationen gik husets børn i stigende grad til hånd og lærte at kopiere deres kønsspecifikke rollemodeller i tankegang og adfærd. Den almindelige betegnelse var nu for drenge *dreng* (med plur. *drenge / drenge*¹³ / *drenger*¹⁴) eller *knægt* (med plur. *knægte / knægter*¹⁵), for piger *pige* (med plur. *piger*) eller *tøs* (med plur. *tøser*). Hverken *knægt* eller *tøs* havde den nedsættende klang, ordene har i nutidigt rigssprog – medmindre de (overført) blev brugt om unge eller endda voksne mennesker: *når ældre mænd betegnes knægt, er det gerne for at antyde et eller andet ufordelagtigt (og der henvises til fx tyveknægt).*¹⁶

Forskellen på de to sæt betegnelser er først og fremmest deres formalitetsgrad. *Knægt* og *tøs* er dagligdags ord, fyldt med nærvær og omsorg: *knægt ... bruges ofte som kammeratlig, fortrolig tiltale til drenge af mænd og karle, især affædre eller voksne brødre: se nu hér, sådan skal det laves.*¹⁷ – *de er så fjantede, de tøser – ja, knægte kan og (= også) være det da!*¹⁸ Derimod var *dreng* og *pige* neutrale alders- og kønsangivelser, fortrinsvis brugt i officiel sammenhæng (fx kirke- og skoleregi): *i skolen dér var det også tit galt; a ville nu helst gå og passe mig selv – eller a holdt mig til pigerne; drengene de var for volds (= voldsomme)*¹⁹ – eller i yngre kilder (under pres fra rigssproget). Når

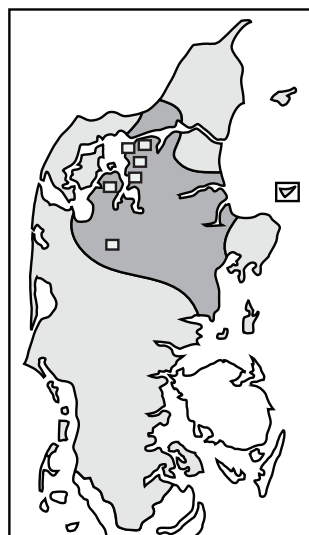

Kort 1

A Omtrentlig nordgrænse for pluralisendelse i *mand-/kvind-folker*

B Øst for denne linje er *dreng* den neutrale betegnelse for en lille el. halvstor dreng (modsat *knægt* vestpå)

C Nord og øst for denne linje er *tøs* en neutral betegnelse for en lille el. halvstor pige

Kort 2

■ *knægte / knægter* bruges om drenge og piger under ét (i en børneflokk, også i skolesammenhæng)

□ en kvinde kan bruge udtrykket *knægt* (i sing.) om sig selv: *da jeg var knægt*, etc.

betegnelsen *pige* alligevel ses noget sjældnere anvendt end *dreng* om børn i denne aldersklasse (så man fx kan tale om *drenge og tøser*), er forklaringen utvivlsomt, at *pige* primært betegner et halvvoksnet pigebarn, i aldersmæssig modsætning til en *tøs* (jf. afsnit 3).²⁰

Endelig er forholdet mellem *dreng* og *knægt*, mellem *pige* og *tøs* også dialektgeografisk betinget. *Dreng* er således næsten eneherkende i de østligste egne af Jylland (dvs. på Djursland, Samsø og Als-Sundeved), jf. kort 1. Dette gælder allerede i ældre kilder, så måske har dette gammelnordiske ord²¹ engang været den almindelige betegnelse i hele Jylland, men er på et tidspunkt (i senmiddelalderen?) blevet trængt af det nedertyske *knægt*²²; i hvert fald har man allerede

1695 på Tårupgård (ved Skive) – foruden en tjenestepige – ansat *en knægt som røgter* (= passer dyrene) og (som) *skal vogte*.²³ Hvad *tøs* angår, er det meget få kilder i Midtvestjylland, Syd- og Sønderjylland (jf. atter kort 1), der bruger ordet om en mindre pige (og i givet fald kun spøgende); hernede er *tøs* et skældsord ligesom i rigssproget, og en mindre pige må omtales som *en bitte / lille pige*.

En ejendommelig midt- og østjysk novation er brugen af (plur.) *knægter* som fællesbetegnelse for mindre (endnu ikke konfirmerede) børn, jf. kort 2. Betegnelsen har været brugt såvel i dagligdagen som i skolesammenhæng: *a kender ikke noget til* (= ved ikke), *om den kone var mor til nogen knægte, enten drenge eller tøser*.²⁴ – *det marked var mest for de gamle og æ knæjt'* (= børnene).²⁵ – *degnen* (= læreren) *kunne ikke styre knægtene* (= skolebørnene).²⁶ Men kun så længe der tænkes på en børneflokk af blandet køn: *hver for sig hedder det altid drengi og tøser*.²⁷ I en lille del af ovennævnte område (nemlig i det nordvestlige Himmerland samt stedvis på Skive- og Holstebro-egnen, se atter kort 2) har ordet *knægt* endda også i singularis kunnet bruges på den måde: *hun var jo ikke uden* (= andet end) *en knægt dengang*.²⁸ Men når to kilder i skolesammenhæng skelner mellem *drenge-* og *pigeknægter*, er det vist en spøg; normalt ville man (som nævnt ovf.) bare sige *drenge* og *piger*.

Man havde naturligvis også særskilte (fortrinsvis sammensatte) betegnelser for større (halvvoksne) børn hhv. mindre børn, især for drengene; fx *størrings-*, *storris-* eller *koltringsknægt* (om en halvvoksen) overfor *stantlings-* eller *stumlingsknægt*, *bæls* (om en yngre). Men i nærværende sammenhæng ville det føre for vidt at komme ind på sådanne betegnelser.

Som nævnt allerede i artiklens start kom de fleste børn – og drengene tidligst – ”ud at tjene” hos fremmede (dog ikke på heltid, for selv datidens mere lempelige skolepligt skulle opfyldes). Flytningen hjemmefra var en økonomisk nødvendighed, men mentes også gavnlig for børnenes opdragelse: *blev en dreng af en eller anden grund holdt tilbage i hjemmet ud over den sædvanlige alder, 8-10 år, var han en "kjælle knæjt"* (= forkælet knægt), og *der blev skoset* (= givet spydigheder) *til forældrene*.²⁹ Også på det ny sted kunne en sådan smådreng el. -pige bare kaldes *knægt* eller *tøs*: *så skulle der en knægt*

med (til at passe på køerne, når de gik løse om efteråret).³⁰ – han havde jo en knægt eller sådan (til medhjælp), (men) han kunne da ikke tærskes, (så) det lignede noget.³¹

Dog foretrak man, når opmærksomheden hvilede på vedkommendes tjenestefunktion, betegnelserne *dreng* og *pige*: (en) *tjenestdreng ... der udfører drengearbejdet (passer køer og kalve og får) kaldes kun æ dreng: vi skal have (ansat) en dreng*, (og det kan godt undtagelsesvis være en søn på gården:) *jeg var dreng hjemme.³²* Det hedder også altid (med en standardformulering) *at tjene for dreng / pige* (dvs. som dreng el. pige, hos nogen), og det hedder overført, *at a vil ik' være dreng for dig* (dvs. lade mig hundse af dig), *te (= at) du ved det!³³*

Modsætningen til gårdens voksne tjenestefolk (og placeringen nederst i gårdens hierarki) kunne let markeres med førsteled, som angav barnets alder (*bælsdreng, lillepige* etc.) eller vedkommendes simple arbejdsopgaver (*hyrredreng, gåsepige* etc.). På mandssiden var sådanne sammensatte betegnelser knap så vigtige, idet der gik et klart skel mellem en *dreng* og så en voksen (el. i hvert fald ældre) *karl* (jf. afsnit 3): *føerkarl* (= stærk, fuldvoksen karl), *andenkarl* og *dreng*; *betegnelsen dreng er nok til at angive, at han passede køer; havde han været med i marken, havde han været tredjekarl.³⁴* Men så snart der var flere tjenestepiger, blev sammensætningerne aktuelle, for her hed både de yngre og de ældre *piger* (jf. atter afsnit 3): *pige ... svarer både til dreng og karl, idet der ikke sættes noget skel mellem den ukonfirmerede ... og den konfirmerede, voksne pige.³⁵*

Kun i det sydvestligste og sydligste Jylland ses det nedertyske *knægt* også stedvis brugt som tjenestebetegnelse: *det er kun en ung knægt (en der lige er konfirmeret) ... (sagt om) tjenestekarl.³⁶* Det kunne skyldes, at det gammelnordiske *dreng* tidligst og grundigst er blevet fortrængt hernede.

3. Unge mennesker

Efter konfirmationen var de unge i fast tjeneste, i reglen hos fremmede (for en aftalt periode og til aftalt løn – pigerne på de ringeste vilkår). De blev opøvet i de (kønsspecifikke) færdigheder, der skulle til, før de engang selv stiftede hjem. Det vil for de unge mænds vedkommende

først og fremmest sige kraftbetonet virksomhed som agerdrift (med pløjning, høslæt, kornhøst), tærskning (af det hjembragte korn) og transport (med håndtering af vogne og trækdyr), men også (om aftenen og i den stille vintertid) tilvirkning af redskaber. De unge piger skulle lære et hav af huslige opgaver (bagning, brygning, malkning, madlavning, strikning – for blot at nævne de vigtigste), men måtte også undertiden gå til hænde udendørs: *gårdens egne folk gravede tørvene: karlene skar tørven, og pigerne skød dem ud, dvs. trillede dem på en trillebør ... til liggepladsen.*³⁷

Som ansat på en gård blev et ungt menneske betegnet som *karl* hhv. *pige*, og når man (på større gårde) havde flere karle og piger, blev de – i et hierarki bestemt af alder, færdigheder mv., og afspejlet i lønnens størrelse – indrangeret som *førstekarl*, *andenkarl*, *youngstekarl* (alternerende med *dreng*, jf. afsnit 2), hhv. *storpige*, *lillepige*, eller hvad det nu lokalt hedder: *ringestpige*, *andenpige*, *modsatte bedstepige*; *ligeledes bedstekarl og andenkarl.*³⁸ Alle længtes opefter i hierarkiet, for (som det hedder med en talemåde): *det er træls at være bæls* (= tjenestedreng), *det er pral at være karl.*³⁹

Det sydslesvigske område (syd for rigsgrænsen) adskiller sig fra ovenstående ved, at karl og pige hernede kunne hedde *svend* hhv. *mø* (med et par gammelnordiske ord for unge ugifte folk): *e mø gik efter e svend ... (ved høstarbejdet).*⁴⁰ At disse betegnelser har rakt betydelig længere mod nord, fremgår af en række syd- og sønderjyske kilder, fortrinsvis fra første halvdel af 1800-tallet: *i Vejle-egnen bruges endnu (ca. 1840) svend om enhver tjenestekarl på landet; "manden og hans svend; han har (holder) to svende".*⁴¹ Ellers er disse gamle betegnelser næsten uddøde, bortset fra at *svend* (med støtte fra rigssproget) har sat sig igennem som navnet på en håndværkers medhjælper (under uddannelse).

Også funktionsbetegnelserne *karl* og *pige* betegner oprindelig blot en ugift, men giftefærdig mand hhv. kvinde. Og denne bredt sociale betydning har de stadig bevaret i jysk – side om side med at betegne tjenestefolk – helt op til starten af 1900-tallet (hvor købstadskulturens betegnelser *ung mand / pige* tog over): *"vor piger" kan være både tjenestepigerne og deres egne piger, tøserne.*⁴² Men somme tider ved man nu godt, hvem det drejede sig om: *når æ mand* (= husbond) *ville holde af* (= i seng med) *hans kone, tænkte han altid på æ pige.*⁴³

Ungdomsårene blev dengang opfattet som en overgangsperiode, det gjaldt om at komme hurtigt og fortjenstfuldt igennem, så man kunne rykke op i endepositionen som selvejere (hvad enten det så var på en gård eller et mere ydmygt “sted”⁴⁴). Som forberedelse hertil var det vigtigere at finde en arbejdsdygtig ægtefælle end at svæve hen i romantiske drømme: *man skal se en pige i æ bagetrug* (i færd med at ælte brød) *og ikke i en dansestue*⁴⁵, for at kunne vurdere hende som kommende kone. Et for tidligt ægteskab, inden begge parter var blevet modne nok, kunne i det hele taget give bagslag: *dreng var han nap* (= kortvarigt), *karl blev han knap* (= nok så hurtigt), *og mand har han aldrig været ... (om) en mand, der blev gift meget ung (og) kom rigtig under pisen ..., en tøffelheld*.⁴⁶

Hvis man ikke (hvad flertallet gjorde) giftede sig først i tyverne, kunne navnet *karl* hhv. *pige* hænge ved langt op i voksenalderen: *han er gårdmand, det vil sige, han er nu karl, for han er ikke gift*.⁴⁷ Man kunne sågar ende som en *gammel karl / pige* (= pebersvend, -mø): *En gammel, træt og falmet pige, / hun kommer her så tit, så tit*.⁴⁸ Når et par ældre kilder⁴⁹ hævder, at en ugift mand uden eget hjem bliver ved at hedde *dreng* op i trediverne, må det nok ses som reminiscens af, at en karl i fortiden bar navnet *dreng* (jf. note 16).

4. Gifte folk

Når unge mennesker giftede sig (med henblik på at stifte familie, evt. allerede med familieførøgelsen i udsigt), trådte de socialt set over en vigtig tærskel. De var nu *mand* og *kone* – ikke bare hinandens, men også af omgivelserne kategoriseret under disse betegnelser, under ét kaldt *unge folk*, jf. JO. ¹*folk* 4.3. Omgangskredsen for *mænd / mænd*⁵⁰ og *koner / kvinder*⁵¹ var ikke længere lokalsamfundets unge mennesker, men landsbyens øvrige gifte folk. Man måtte lægge ungdommens kådhed bag sig, klæde og opføre sig som voksne mennesker – og frem for alt hurtigst muligt “få fod under eget bord”. Hellere hente sin indkomst (helt eller delvis) ved løsarbejde end som gifte folk fortsat at være fast i andres tjeneste.

Det længtes man også selv forfærdeligt efter, eller som det hedder med en talemåde: *æ kat knurrer* (dvs. spinder) *ikke, før den får mus, og en pige ikke, før hun får hus*!⁵² At virkeligheden så ikke altid

levede op til drømmene, er en anden sag: *vi havde gantedes for meget; så tyktes de gamle* (= vores forældre), *vi skulle til hobe* (= giftes); *vi fik et jordløst hus og to goldmalkede køer* (som næsten ikke gav mælk længere); *så sad vi dér og døjede*.⁵³ Havde ægteparret (el. fik man med tiden) behov for og råd til at ansætte tjenestefolk, var parret endelig endt i den position, de havde set frem til i deres ungdom: som *mand* og *kone* i en gård (el. i det mindste på et "sted"). Tjenestefolkene omtalte dem også ofte sådan; når en tjenestepige i Thy fortalte, at *så døde æ mand*⁵⁴, var det hendes husbond, det drejede sig om – sin egen mand ville hun (når hun senere fik en sådan) kalde *min mand*. Og kom der en fremmed for at handle, ville han typisk spørge tjenestefolkene: *er jer mand / manden hjemme?*⁵⁵, mens en tigger nok snarere ville spørge efter *konen / æ kone*.⁵⁶ Betegnelserne *husbond* og *madmor* kunne naturligvis også bruges, men havde en lidt mere formel klang (med ansættelsesforholdet fremhævet): *husbond ... bruges ikke mere, men gav udtryk for større ærbødighed end det nu brugte: manden*.⁵⁷

Under ét var de gårdens / stedets *folk*, jf. JO. ¹folk 4.2 b – lidt forvirrende i betragtning af, at mand og kone omvendt kunne kalde tjenestefolkene *vore folk* (jf. JO. ¹folk 6), og at alle beboere (gårdejerfamilien + tjenestefolk) under ét kunne omtales som gårdens / stedets *folk* (jf. JO. ¹folk 2).

Manden havde det økonomiske ansvar for bedriften og forestod alt, der havde med agerdyrkning og de store husdyr at gøre, men overlod naturligvis meget af det til sine mandlige tjenestefolk – eller til større sønner, hvis han havde sådanne. Visse opgaver var da stærkt personfordelt, idet erfaring, overblik og styrke på hver sin vis spillede en afgørende rolle: *i høsten var der travlt over hele linjen; forkarlen og pigen gik forrest* (som forreste høstkarl og optagerske), *derefter kom andenkarlen og lillepigen, maaske hjulpen af drengen, bagest kom husmanden* (dvs. manden i huset) *og hans kone*.⁵⁸ – *manden målte selv kornet op* (efter tærskning), *drengen holdt sækken ... og karlen bar på loftet*.⁵⁹ Andre opgaver kunne løses mere i flæng: *en mand eller en karl eller en dreng kravlede ind i ovnen* (for at lægge småbrændsel til dens ophedning, forud for bagning).⁶⁰

Konen havde ledelsen af al husholdning og orden på gården (med de kvindelige tjenestefolk og eventuelle døtre som hjælpere):

*var hun en dygtig kone, skulle hun nok få hendes piger lært at spinde; min mor og hendes bedste 2-3 piger spandt, og æ tøs eller æ lille pige haspede eller vandt (= snoede) det spundne garn af rokketenene.*⁶¹ En dygtig kone havde naturligvis også stor indflydelse på mandens beslutninger, men det måtte i et patriarkalsk indrettet samfund ikke være for åbenlyst; så gjorde folk bare nar af dem i det skjulte: *Else mand og Per kone.*⁶² Konens hovedopgave var at begrænse udgifterne, hvor mandens var at maksimere indtægterne (jf. note 5), og det var hendes måde at løse denne opgave på (med forståelig disciplin og påholdenhed eller med ubegribelig kontrol og nærighed), der bestemte gårdens / stedets rygte blandt folk – især blandt egnens tjenestefolk: *Hun kan lære sine piger at sti ... dvs. arbejde rask; siges om en skrap (men stadig acceptabel) husmoder.*⁶³ – *han* (og hér er det dårlige rygte altså smittet af på husbond) *er så fedtet, at han ikke kan unde sine folk føden.*⁶⁴

Mand og *kone* er gammelnordiske ord, men deres oprindelige betydning (= voksen mandsperson hhv. kvinde⁶⁵) er – som det ses – specialiseret i jysk (mht. civilstand, social position og husstand). *Mand* kan ganske vist også (selv i ældre jysk) anvendes som i nutidigt rigssprog, dvs. om en mandsperson, ja endda en person i al almindelighed; men så er det i faste udtryk, talemåder eller andre sammenhænge, hvor modsætningen *mand* : *karl* er irrelevant: *kom nu, alle mand!*⁶⁶ – *det kan der være noget i, som manden sagde, han spyttede i Vesterhavet!*⁶⁷ – *hvor er den mand fra?, kan man spørge den fremmede, så undgår man det lovlig fortrolige “du”, og De bruges ikke.*⁶⁸ Hvad angår rigssprogets *kvinde* (oprindelig en bøjningsform af *kone*), bruges dette lokalt som plur. til *kone* (i dette ords særjyske betydning, jf. note 12), men aldrig i singularis.

Selv når man som *mand* eller *kone* mistede sin ægtefælle, blev man fremdeles omtalt sådan (og socialt behandlet tilsvarende). På et tidspunkt blev det nødvendigt for et gammelt ægtepar eller den overlevende af dem at give gården el. “stedet” videre til næste generation – til gengæld for en aftægtskontrakt, der sikrede den / de gamle ophold og føde livet ud. Så var man endt som *de(n) gamle* i gården, en *gammel mand* eller *kone*, og en aftægtsmand kunne vemodigt se tilbage med ordene: *nej se, mens á var mand (= havde ejendommen)* (da gik det anderledes til).⁶⁹

Rolle og identitet

Jeg har udelukkende haft ældre jyske kilder at trække på. Men de personbetegnelser og det lokalsamfund, de afspejler, vil man uden tvivl genfinde med mindre variationer i hele det gamle Danmark. P.K. Stibolts artikel om bornholmske mandsbetegnelser⁷⁰ tyder i hvert fald på det.

Datidens landbosamfund var, som læseren vil have forstået, meget forskelligt fra det danske samfund, vi nu lever i – og det i enhver henseende: økonomisk, infrastrukturelt, demografisk, sundhedsmæssigt og ikke mindst kulturelt. Viden om, hvad der foregik bare i den anden ende af landet, var ringe; forestillingen om andre måder at leve på, som den nu næres af litteratur, presse mv., var kun svagt ved at indfinde sig. For de allerfleste var livsforløbet i store træk givet på forhånd: en række af roller, der afløste hinanden i takt med, at man blev ældre, og som hver for sig stillede traditionelle og enkle fordringer til én – netop sådanne roller, som er sprogligt indfanget med de ovenfor behandlede personbetegnelser.

Om man personligt “lykkedes”, var først og fremmest et spørgsmål om, hvorvidt man i andres og egne øjne levede op til rolleforventningen; det kunne kræve hårdt slid, men var også sliddet værd, hvis det altså lykkedes at nå dertil. Fint sammenfattet i følgende korte passus: *Og Lille Lars sled og spiste og sov sig frem gennem årene og op gennem graderne: hyrdedreng, knægt, andenkarl.*⁷¹

Litteratur

Alle litteraturhenvisninger er givet i noterne. Hvor muligt har jeg anvendt forkortelserne fra Jysk Ordbogs kildefortegnelse og dialektkort (se opslags-siden i <www.jyskordbog.dk>); ellers har jeg noteret kildens fulde titel eller web-adresse. Ved alle dialektkilder er tilføjet topografisk nummer (efter Åge Skjelborg: Topografisk ordning af Danmarks egne. Kbh. 1967); hvilke sogne eller egne de topografiske numre dækker, kan også slås op på <www.kb.dk/da/nb/fag/dafos/Brug_arkivet/Soeg_i_samlingerne/Bibliotek/Topografinumre/index.html>

Noter

¹ <<http://kvindestemmerodense.dk/kvinder-og-boern>> – ² “Vor mor” i gården var som regel ikke karrig med lidt fødevarer (som naturaliebetaling), når “vor far” kunne slippe lidt billigere (med betaling i kontanter). AarbThisted.1945.257 (top. 1393). – ³ Frifelt&Kragelund.HS.11 (top. 2585). – ⁴ PAlsted.F.2 (top. 2219). – ⁵ Hovedparten af Jysk Ordbogs kilder dækker århundredet ca. 1820–1920. Inden for en så lang periode har både familiestruktur og ansættelsesforhold naturligvis ændret sig en del, og et detaljeret studie af de kilder, jeg har konsulteret, ville utvivlsomt afsløre større eller mindre forskelle i, hvordan de involverede parter har opfattet de ovennævnte begreber kerne- og “erstatningsfamilie”. Når jeg alligevel vover her at “male med den brede pensel”, skyldes det en overbevisning om, at forestillingsmønstre og de dertil knyttede termer er relativt fleksible, så de en tid lang kan inkorporere ændrede realiteter – og dermed fx også opretholde forældede idealer. – ⁶ MVJy (top. 2533). – ⁷ Skautrup.H.II.145 (top. 2481). – ⁸ Inge Lise Pedersen, som venligst har gennemlæst min artikel, henleder min opmærksomhed på Lis Jacobsen: Kvinde og Mand, København 1912. LJ påpeger (s. 40), at de ældste betegnelser for manden i germansk hentyder til hans sociale position som kriger (*wærr*) el. agerdyrker (*bonde*), mens betegnelserne for kvinden (*kwæn*, *kona*) altid går på kønnet. Rester af denne forskel kan meget vel – note 5 taget i betragtning – tænkes afspejlet i personbetegnelser helt op i den tid, jeg beskriver her (ikke mindst hvad angår betegnelsen for unge personer jf. afsnit 3). Om arbejdsfordelingen mellem de to køn henviser ILP i øvrigt til den norske etnolog Liv Emma Thorsens disputats Det fleksible kønn (1989). – ⁹ Djursland (JySaml.3Rk.I.90) (top. 2020). – ¹⁰ Vends (AarbVends.1945.186) (top. 1173). – ¹¹ Frifelt&Kragelund.HS.24 (top. 2697). – ¹² HimmerlKjær.1954.291 (top. 1562). – ¹³ Dominerende form på Skive-Randers-kanten og i det mellemste Østjylland; jf. udtalekortet i <www.jyskordbog.dk>, artiklen *dreng*. – ¹⁴ Dominerende form i Himmerland, Hanherrederne, på Djursland samt i det syd- og sydvestlige Jylland ned til Kongeåen; jf. udtalekortet i <www.jyskordbog.dk>, artiklen *dreng*. – ¹⁵ Dominerende form på Silkeborg-Vejle-kanten, på Samsø og på Als-Sundeved, men også ret udbredt i det øvrige Sønderjylland og i trekanten Viborg-Randers-Århus. – ¹⁶ Århus-egnen (top. 2055). – ¹⁷ Torsted (top. 1355). – ¹⁸ Give (top. 2313). – ¹⁹ Elkjær.JH.6 (top. 2245). – ²⁰ Men dobbeltheden er altid til stede: *pige ... svarer både til dreng og karl, idet der ikke sættes noget skel mellem den ukonfirmerede skolepige og den konfirmerede voksne pige*. Skautrup.H.I.159 (top. 2481). – ²¹ Kendt fra adskillige runesten (alm. i formen *han var en god dreng* el. lign.); dér vist brugt om en ung, ugift mand; og af samme aldersgruppe har formentlig været de *drænge*, som Fanden if. adskillige kilder giver hekse til medhjælp, jf. fx JySaml.3Rk.VI.318. – ²² Mensing.Wb.III.204 (også oprindelig om en ung mand). – ²³ AarbSkive.1924.92. – ²⁴ Randers-egnen (Efterslæt.245). – ²⁵ AarbSkive.1924.129 (top. 1623). – ²⁶ Todbjerg (top. 2049). – ²⁷ MØJy (top. 1813). – ²⁸ Him (Krist.DS.VI².187) (top. 1593). – ²⁹ AarbThisted.1946.348 (top. 1393). – ³⁰ Vodder (top. 3088). – ³¹ Thy (top. 1375). – ³² Torsted (top. 1355). – ³³ Hundslund (top. 2138). – ³⁴ JO. spl. AP 32 (top. 1341). – ³⁵ Skautrup.H.I.159 (top. 2481). – ³⁶ Fjolde (top. 3371). – ³⁷ Houlbjerg (top. 1839). – ³⁸ Tolstrup (top. 1253). – ³⁹ Vends (top. 1253). – ⁴⁰ Als (top. 3246). – ⁴¹ Molb.574 (top. ca. 2300). – ⁴² MØJy

(top. 2144). – ⁴³ Ussing.Erritsø.188 (top. 2353). – ⁴⁴ Den gængse betegnelse for en mindre gård uden meget jordtilligende. – ⁴⁵ °Vodder (top. 3088). – ⁴⁶ Ommers (top. 1839). Andetsteds sagt om en mand, der blev gift, uden at han forinden havde været “kongens karl”, dvs. soldat (og altså fået den oplevelse med). – ⁴⁷ Vends (top. 1253). – ⁴⁸ ABerntsen.M.25 (top. 2292). – ⁴⁹ Fx MylErich.JH.116 (top. 2431). – ⁵⁰ Sidstnævnte plur. anvendes i Vendsyssel og Hanherrederne. – ⁵¹ Sidstnævnte plur. anvendes i Vendsyssel. ⁵² AarbThisted.1948.271 (top. 1338). – ⁵³ AEsp.GG.56 (top. 1203). – ⁵⁴ °Ræhr (top. 1331). – ⁵⁵ Lars.Ordb.170 (top. 1474). – ⁵⁶ I nordvestjysk ville selv ægteparrets egne børn kunne bruge *vore folk* på denne måde (altså = far og mor), jf. JO. ¹folk 4.2 a. – ⁵⁷ °Haverslev (top. 1286). – ⁵⁸ Ussing.Erritsø.33 (top. 2353). – ⁵⁹ Skanderborg-egnen (top. 2224). – ⁶⁰ °Torsted (top. 1355). – ⁶¹ Bjerre (top. 2265). – ⁶² SVJy (top. 2651). – ⁶³ °Hllum (top. 1234). – ⁶⁴ Mors (top. 1443). – ⁶⁵ Jf. fx Fritzner.ONG. II.618. – ⁶⁶ °Darum (F.II.541). – ⁶⁷ °Gosmer (top. 2142). – ⁶⁸ AEsp.VO.III.12 (top. 1173). – ⁶⁹ AEsp.VO.III.12 (top. 1173). – ⁷⁰ DF.III.52-57. – ⁷¹ Frifelt&Kragelund. HS.11 (top. 2585).